

ԳՐԱԽՈՍՏԱԿԱՆ

ԱԶԳԱՊԱՏՍՈՒՄ Դ. ՀԱՏՈՐ Ա. ԳԻՐՔ

Երկսիւն 382 էջ պարունակող այս պատմագիրքը արդիւնքն է որպես բանասեր եւ հեղինակ տարիներէ ի վեր ծանօթ Դոկտ. Զաւէն Ա. Քինյ. Արգումանեանի յարատեր եւ նուիրեալ աշխատանքին, կատարուած մեծ մասամբ Ֆլորիտայի մէջ, ուր հեղինակը մօտ տասնամեակէ մի վեր կը ծառայէ իրրեւ ժրաշան հովի Ս. Դաւիթ Հայց. Եկեղեցւոյ (Boca Raton) եւ այլ նորակազմ հայ համայնքներու: Պատկառեի այս հատորի ծաւալին մասին լրիւ գաղափար կազմելու համար կ'արժէ գիտնալ թէ բուագրեալ էջերը կանխող 12 էջէ րադկացած բաժինը կը պարունակէ գնահատական էջեր Երուսաղէմի հայ Պատրիարք Ամեն. Տ. Թորգում Արք. Մանուկիանէն եւ Ամերիկայի Արևելյան Թեմի Առաջնորդ Գերշ. Տ. Խաժակ Արք. Պարսամեանէն, որու հրամանով լոյս տեսած է մատեանը, որպես հրատարակութիւն հանգուցեալ Տ. Զգօն Եպս. Տէր Յակոբեանի կտակով հաստատուած հիմնադրամին:

Ազգապատումի Գ. Հատորը, մեծանուն հեղինակին՝ Մաղաքիա Արք. Օրմանեանի Պոլսոյ մէջ 1918ին վախճանելէն ինչ տարի ետք լոյս տեսաւ Երուսաղէմի մէջ 1927ին, Օրմանեանի արմաշական անդրանիկ ձեռնասունին՝ Տ. Բարգէն Եպս. Կիւլէսէրեանի «Հոգողութեամբ»: Այդ հատորը կ'ընդգրկէր 1809-1909 հարիւր տարիներու պատումինը, եւ գրուած էր այնպիսի ժամանակ մը երբ Օրմանեան ախորուած Երուսաղէմ եւ ապա Դամասկոս, դրկուած էր Կ. Պոլսոյ իր կարգ մը բղբածրաբներ եւ այլ աղքիւրներ օգտագործել կարենալու պատեհութենէն: ԱԶԳԱՊԱՏՍՈՒՄի Ա. եւ Բ.

հատորները հրատարակուած էին Պոլսոյ մէջ, Մեծ Եղեռնը կանխող այն տարիներուն երբ Օրմանեան հարկադրաբար դադար առած էր Կ. Պոլսոյ Պատրիարքի իր երկարամեայ պաշտօնավարութենէն:

Դոկտ. Հ. Զ. Արգումանեան, 1993 ամառը գրած իր նախագիտելիքին մէջ, հարկ կը զգայ բացատրել. «Ազգապատումի չորրորդ հատորի պատրաստութեան երբ ձեռնարկեցինք, ընդհանուր գործը երեք մասերու վերածեցինք, որոնցմէ առաջինը կը ներկայացնէ ներկայ հատորը: Այդ երեք մասերն են.

ա. Տ. Տ. Գերգ Ե. Սուրենեան (1911-1930)

բ. Տ. Տ. Խորեն Ա. Մուրատրէգեան եւ Տ. Տ. Գերգ Զ. Զերեբենեան (1930-1955)

գ. Տ. Տ. Վազգէն Ա. Պալգնեան (1955էն մեր օրերը):

«... Նկատի ունենալով որ «Ազգապատում»ի մեծանուն հեղինակը՝ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, որ իր երկրորդ հատորը հասցուցած է մինչեւ 1910, ինչ ինչ պատճառներով զանց ըրած է շարք մը նիւթերու, դէպքերու եւ դէմքերու շարադրութիւնը՝ Գերգ Ե. Կաթողիկոսի ընտրութիւնը նախորդող տասնամեակին պատկանող, մենք անհրաժեշտ նկատեցինք աւելցնել զանոնք 48 յօդուածներով, ու դասաւորել Մատքէոս Բ. Խոմիրլեան կաթողիկոսի անուան ներքեւ ...»:

Դոկտ. Զ. Արգումանեան այս հատորի պատրաստութեան համար օգտագործած է 90է աւելի աղքիւրներ որոնց մէկ տասներորդը՝ Անգիւրէն: Ասոնց ցանկը եւ նիւթերու ցանկը առանձին դրուած են

գրքի վերջաւորութեան։ Հասորը կը սկսի թիւ 3149 յօդուածով, որպէս շարունակութիւն Օրմանեանի ԱԶԳԱՊԱ-ՍՈՒՄԾԻ չորրորդ հատորի վերջին յօդուած ին։

Սկզբնական այն բաժնին մէջ որով հեղինակը կը շանայ ամրողացնել Օրմանեանի զանց ըրած նիւրերը, կը ծանօթանանք Մայր Արքոնի Գերգեան ձևմարանի եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան Արմաշի դպրեվանքի առաջին հունգերուն։ Օրմանեան կարեւոր դեր ունեցած էր երկուքին մէջ ալ։ Աւելին Օրմանեան իր Պոլսոյ Պատրիարք ընտրուելու նախօրեակին կը հանդիսանար Արմաշի «միտք» (3100) մինչ իր կրտսեր գործակից նոյնչ Վրդ-Դուրեան կը հմայէր ուսանողները որպէս Արմաշի «հոգին» (3101)։ Այս բաժնին մէջ կը տեսնենք ճարտարապես Թորոս Թորամանեանը առնչուած հնադարեան Զուարքնոցի կործանած տանարին, եւ Կոմիտաս վարդապետը առնչուած հայ եկեղեցւոյ ճայնագրեալ պատարագներուն եւ Պոլսոյ մէջ հայ տոհմիկ երգին։ Այստեղ կը տեսնենք ճնունդը «Լոյս» կրօնաբերքին, Մ. Օրմանեանի դասական դառնալիք ֆրանսերէն գրուած «Հայոց Եկեղեցին» գրքին, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան։ Տակաւին՝ մահը բարերար Ալեքսանդր Մանթաշեանի, եւ ի հանդէս գալը նոր բարերարներու՝ Գալուստ Կիլպէնկեանի եւ Գրիգոր Նդիայեանի։

Տեղ մը հեղինակը կը ներկայացնէ Մ. Օրմանեանի Ազգապատումի Ա. եւ Բ. հատորները, որակելով զանոնք «նշանաւոր», «հեղինակաւոր», «անմահանուն» (3194)։ Հիացումով պէտք է դիտել թէ Օրմանեանի պատմագրութիւնը շարունակել փորձող Դոկտ. Արզումանեանը մի քանի հարիւր էշերու մէջ - հոգ չէ թէ տեղ տեղ կրկնարանութիւն ըրած - կրցած է տալ յստակ եւ հասկնալի ներկայացնումով, ճնունդը 1920ական թուականներուն Մայր

Ա. Եջմիածնի Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդին չեղեալ համարուած Պոլուժինիայի Սինոդին փոխարէն եւ Սիւրիա Լիբանանի մէջ նրուսաղէմի հայոց Պատրիարքութեան սեփական երեք տեսչութիւններու - Պէյրուր, Դամասկոս, Լաբաթիա - Սրբոց Յակոբեանց միարանութեան որոշումով փոխանցումը Կիլիկիոյ Կարողիկոսութեան տնազուրկ Սահակ Խապայեան Հայրապետի իրաւասութեան։ Այս բաժնին մէջ կը տեսնուի համայնապատկերը Օսմանեան Թիւրքիոյ հայարեակ քաղաքներու եւ գիւղերու մարդկային եւ մշակութային բնաշնչումներուն, ի լուր ջարդերու, ախորներու, նահատակութեան, հրկիզումներու եւ կործանումներու։ Հայերէն ձեռագիրներու հանդէպ մասնաւոր հետաքրքրութիւն ցուցարերող Տ. Զաւեն Արզումանեան մէկ կողմէ կը խօսի նդեռնէն առաջ հրատարակուած այս կամ այն վանքի հայ ձեռագիրներու ցանկի մասին, ապա կ'ափսոսայ Թիւրք բարբարոսներու կողմէ փնացումը հայ գրչագիրներու, վերջապէս գորգուրանքնով ներկայացնելու համար հրաշեռվ փրկուած սակաւարի ձեռագիրները որոնց շարքին Մշոյ Ճառընտիրը (3255)։ Այստեղ են Ապրիլեան նդեռնը իր ծրագրումով եւ գործադրութեամբ, երկար շարքը արեւմտահայ հոգեւոր եւ աշխարհական նահատակ առաջնորդներու, Հայաստանի հանրապետութեան հաստատման եւ անկումի պարագաներուն, յետ զինադադարի հայ ժողովուրդի միջազգային խորհրդաժողովներու հանդէպ յուսալիք կեցուածքը եւ ապա յուսախարութիւնը, որրահաւաքը, նդեռնէն վերապրոներու համար սարքուած վրանաքաղաքները, տարածուող հայ սփիւրքը, նոր եկեղեցիներու շինութիւնը, Հայ Միջին Արեւելքի եւ Եւրոպայի մէջ, նոր կրթական եւ մշակութային հաստատութեանց

կազմութիւնը ի սփիւռս եւ ի Սովետական Հայաստան։ Մատենագրութիւն սիրող հեղինակը ուրախութեամբ կը քուէ հրատարակութիւնը Գր. Նարեկացիի «Ողբերգութիւն» աղօրագրքի երկու ժամանակակից քարգմանութեանց, Սովետական Հայաստանի մէջ հայ լեզուի եւ մատենագրութեան վերաբերող կորողական երկեր շարադրող գիտնականներ Ստ. Մալխասան եւ Հրաչեայ Աճառեան, Մ. Արեգեան եւ Ցակոր Մանանդեան, Ժողովրդական արեւելահայ բանաստեղծներ Յովիհաննես Թումանեան եւ Աւետիք Խահակեան, եւ յարգուած արեւմտահայ գրողներ Վահան Թէքեան եւ Արշակ Ալպօյանեան։ ԺԹ. դարուն ընդհատուած ՍիՌՈՆ ամսագրի վերահրատարակութիւնը Երուսաղէմի մէջ 1927ին, Մ. Օրմանեանի Ազգապատումի Գ. հատորին եւ անոր «Խոհեմանական պայմանագրի մէջ, Մելքոնեան կրթական հաստատութեան հիմնումը Կիպրոսի մէջ Հ.Բ.Լ. Միութեան հովանաւորութեամբ, Համազգային Մշակութային Ընկերութեան գործումէութեան տարածումը Պէյրութի մէջ Նշան Փալաննեան ձեմարանի բացումով 1929ին, եւ Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի ժամանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի վերածնունդը Եղիշէ Դուրեան Պատրիարքի եւ ուսումնապետ Բարգէն նպա։ Կիւլէսէրեանի առաջնորդութեամբ, նշաններ եղան որ հայ ազգը եւ կենացին տակաւին կային եւ պիտի մնային Մեծ Եղեռնին ետք։

Դուկտ. Զ. Արգումանեան այս գրքի նախագիտելիքին մէջ կը յայտնի իր յոյսը «որ հետագային մնացեալ բաժիններն ալ պիտի կարենանք շարադրել եւ հրատարակել»։

Առ այդ, մի քանի դիտողութիւններ եւ թելադրութիւններ։

Ներկայ գրքին մէջ մէկ էջի աւելի տեղ գրաւող Հայադաւան Հրեաներ յօդուածը (3201) աւելորդ է։ Ռուսական կայսրութեան օրենքով, Հայ եկեղեցւոյ արտօնուած չէր աւետարանչութիւն ընել։ Լոկ հայ եկեղեցւոյ պատմութիւնը եւ անոր ծիսակատարութիւնները սորվելով ունէ մէկը չէր կրնար իսկական հայադաւան Քրիստոնեայ դառնալ, առանց Աւետարանի ուսուցումները իւրացնելու։ Ադկէ զատ, յայտնի չէ թէ ըստ ձեւի «հայադաւան» դարձած այդ հրեաները ո՞ր մէկ դաւանութեամբ մեծցուցին իրենց զաւակները։

Երկրորդ՝ Եկեղեցականաց Մահեր (3364) յօդուածին մէջ յիշուած պէտք էր ըլլար 1913ի աշնան Վանի մէջ վախճանած Յովսէփ Արք. Սարանեանը որ մանաւանդ Ամերիկայի հայութեան համար կարեւորութիւն ունի իր անդրանիկ հոգեւոր հովիւի (1889թ.) եւ անդրանիկ եպիսկոպոսի (1898թ.) հանգամանքներով։ Յովսէփ Արք. Սարանեան Վանի առաջնորդական պաշտօնին վրայ էր երբ վախճանեցաւ յետ վիրահատութեան։

Դուկտ. Զաւէն Արգումանեան հայերէմի իւրայատուկ ոն մ՝ունի, որ տեղ տեղ կրնայ քծախնդիր ընթերցողը խրտչեցնել։ Զոր օրինակ՝ երբ եղելութիւն մը կը պատմէ բայերը գործածելով անցեալ ժամանակով, յանկարծ նոյն յօդուածին մէջ մնացեալ բայերուն ժամանակը կը փոխէ ներկայի։ Յայտնի չէ թէ այս ոստումները կ'ընէ դիտմամբ թէ անուշադրութեամբ։ Երկրորդ՝ երկար նախադասութեանց մէջ վերջակետի գործածութիւնը յետագելով կը կիրարկէ յարաբերական դերանունի յանախակի գործածութիւնը. այսպէս՝ տեղ տեղ կը տեսնէ ընթերցողը «որ», «որոնք» դերանուններով եւ «ուր» մակրայով իրարու կապուած եւ իրարու հետեւող նախադասութիւններ,

որոնք կրնային անշատուած ըլլալ
միջակետով կամ վերջակետով:

Լուսանկարներ, որոնց գործածութիւնը այս դարու առաջին տասնամեակի վերջատրութեան անհրաժեշտ չէ համարած Մ. Օրմանեան Սզգապատումի սկզբնական հասորներուն համար, ներկայ մատեանը մեծապէս պիտի նոխացնէին, անշուշտ միեւնոյն ատեն տպագրութեան ծախքը քարձրացնելով: Սակայն երբ նկատի առնուի քարտեզներու կարիքը, զանոնք գործածելը պերճանիք համարել կարելի չէ: Դոկտ. Զ. Արզումանեանի այս հատորով ներկայացուցած դէմքերն ու դէմքերը կը պատկանին ժամանակաշրջանի մը ուր մեծ թափ կ'առնեին տեղաշարժեր եւ փոխադրութիւններ, գիտութեան նուանումներուն հետեւանելով: Պայքանեան եւ Անդրկովկասեան պատերազմները հետեւակագօրքի եւ ճիւղարներու մակարդակն անդին անցած էին: Շոգենաւէ զատ շոգեկառք կ'օգտագործուեր, հոգ չէ թէ Արեւմտահայատանի հայաշատ վայրերէն դէպի սպանդ կամ անապատ քշուող հայորդիները չորիէ աւելի արագաշարժ փոխադրութեան միջոց չունեին իրենց տրամադրելի: Սաւառնակի դարուն տակաւին չհասած կարգ մը յանախ նամրորդող դէմքեր այս գրքին մէջ, զարմանալիօրէն տոկացած են այլեւայլ հեռաւոր վայրեր ուղեւորելու տաղտուկին: Հետեւեցէ՛ ուղեւորութեանց զոր օրինակ Կոմիտաս վարդապետ Սողոմոննեանին, Գարեգին Արք. Ցովսէփեանին, Զաւեն Պատրիարք Տ. Եղիայեանին, Բարգէն Եպս. Կիւլսէրեանին, Թորգոմ Եպս. Գուշակեանին, Գարեգին Եպս. Խաչատուրեանին, եւ գրողներ Աւետիս Ահարոննեանին, Ցովհաննես Թումանեանին, եւ Վահան Թէքէեանին: Աւելցուցէ՛ ասոնց ուղեւորութեանց վրայ տեղահանեալ հայոց կարաւաններու եւ հայկական հողի վրայ կոիր մղող գորքերու տեղափոխութիւնները, եւ եթէ

հնարաւոր է, մի զգաք կարիքը քարտեզներու: Մաղթենք որ գալիք երկու գրքերը ձեւով մը լիցնեն այս պակասը:

Հեղինակը՝ Դոկտ. Զաւեն Ա. Քինյ. Արգումանեան ծնած է Եգիպտոս 1933ին: Երջանաւարտ է Գահիքէի Գալուստեան նախակրթարան: Ուսանած է Անքիլիաս-Լիքանան-ի Կիլիկիոյ Կարողիկոսարանի դպրեվանքը ուր 21 տարեկանին ստացած է քահանայական ձեռնադրութիւն: Հայր Զաւենի հովուական ծառայութեան առաջին դաշտը եղած է Երովայի մայրաքաղաք Աստիս Ապապա ուր հայոց Ս. Գեորգ Եկեղեցւոյ մէջ պաշտօնավարած է երկուեռիկւ տարի: Երովահայ բարերար Մարտիրոս Տարքնեանի հաստատած եռամեայ կրթարշակին շնորհի Հ. Զաւեն ուսանեցաւ Լոնտոնի համալսարանին մէջ, նոխացնելով իր աստուածարանական հմտութիւնը: Դեպի Մայր Արոռ Ս. Էջմիածին Հ. Զաւենի ուխտագնացութիւններէն առաջինը տեղի ունեցաւ 1958ին, երբ այդ սրբավայրին մէջ ստացաւ վարդապետի գաւազանի իշխանութիւն: 1962ին Ամերիկայի Արեւելեան Թեմի Առաջնորդ Տ. Սիրն Արք. Մանուկեանի հրաւերով եկա Ֆիլատէֆիա: Քաղաքի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ հովիւ պաշտօնը ստանձնեց եւ երկրորդ տարին հազիւ բոլորած, հարկադրուեցաւ սրտապնդել եւ կազմակերպել իր ցրուած հօտը երբ անակնկալ հրդեհ մը բոլորովին քանդեց Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցին: Հ. Զաւեն Արգումանեան յաջողեցաւ համաձայնի վարչութեանը հետ որքանոցի մը, որու սրահը կարելի եղաւ վարձել եւ իրը աղօքավայր օգտագործել քի քանի տարի: Մինչ այդ ծուխը Հ. Զաւենի ղեկավարութեամբ գնեց հող մը Ֆիլատէֆիայի հիւսիսային սահմանին վրայ՝ Զելքընիմ աւանին մէջ, ուր

հայկական ոճով կառուցուեցաւ փառաւոր նոր Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցին եւ 1966ի աշնան օծուեցաւ թեմի նորընտիր առաջնորդ Գեր. Տ. Թորգոմ Նպս.ի ձեռքով: Հ. Զաւէն Ֆիլատէլֆիայի մէջ ժամանակ ստեղծեց Թէմփի համալսարանի մէջ կրօնագիտական ուսմանց հետեւելու եւ ստացաւ Մագիստրոսի աստիճան: Առաջնորդ Թորգոմ Նպս. Մանուկան Հ. Զաւէնին ձեռնադրութեամբ տուաւ Ծայրագոյն վարդապետի աստիճան: Աւելի քան 7 տարի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ մէջ հովութիւն ընելէ ետք, Հ. Զաւէն յանձն առաւ 2 տարուան պայմանաժամով փոխադրուիլ Մոնթրէալ, որպէս Առաջնորդի փոխանորդ ապագային ինքնավար Թեմ դառնալիք Գանատայի շրջանին: Վերադառնալով Ֆիլատէլֆիա Հայր Զաւէն

ստանձնեց Ուկստ Ֆիլատէլֆիայի Ա. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ Եկեղեցւոյն հովութիւնը, եւ 10 տարի ծառայութեամբ շնչցուց այդ ծուխը եւս: Միաժամանակ հետեւեցաւ Նիւ Ենրի Գոլոմպիա համալսարանի հայ պատմութեան ուսմանց, եւ Փրոֆ. Նինա Կարսոյեանի ցուցմունքով պատրաստեց իր աւարտանառը եւ արժանացաւ Դոկտոր Փիլիսոփայութեան աստիճանին: Հ. Զաւէն ութ տարի անընդհատ վարած է թեմական խորհութիւնի ատենադպրի պաշտօնը: Ան իր երեցկնոց հետ մօտ 10 տարիէ ի վեր կը բնակի հարաւային Ֆլորիդա: Տ. Զաւէնի առաջնորդութեամբ շինուեցաւ Պոքա Ռաբօնի մէջ Ս. Դաւիթ Եկեղեցին, որ օծուեցաւ 1988ին:

Տ. ԱՐՏԵՄ Ա. ՔՃՆՅ. ԱՇՃԵԱՆ